

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT 008

Fuad Teyyub oğlu Məmmədov
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.
Professor

Rəna Azər qızı Məmmədova
Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
E-mail: renasarabskaya@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVINİN KULTUROLOJİ PORTRETİ

Xülasə: Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında kulturoloji ixtiraları nöqtəyi-nəzərindən təhlil olunur. Nizami yaradıcılığında zehni və mənəvi mədəniyyət sintezi, müasirliyin mənəviliyin, mədəniyyətin tarixi qanunauyğunluğunun inkişafı nəzərə çarpır.

Açar sözlər: Nizami, mədəniyyət, fəlsəfə, nəzm, idrak.

2021-ci il Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin tarixinə mənəvi mədəniyyətin dahi yaradıcılarından biri olan Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyi kimi daxil olmuşdur.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Nizami Gəncəvinin yubileyi mədəniyyətdə dünyanın xilasası və inkişafının tükənməz mənbəyini görəndə bütün yüksək mədəniyyətli insanların və xalqlarının böyük bayramıdır.

Nizami Gəncəvi ölməz əsərlər yaratmışdır. Bu dahi sənətkar bəşəriyyətin böyük mütəfəkkirləri, intellektualları və şairləri arasında layiqli yer tutur. Dünyaya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına verdiyi töhfənin əhəmiyyətinə görə Azərbaycanın böyük söz ustası intellektual və mənəvi mədəniyyətin Sokrat, Platon, Aristotel, İbn-Sina, Averroes, Petrarca, Dante, Leonardo da Vinçi, Şekspir, Puşkin və s. kimi böyük yaradıcıları ilə bir sırada durur. Onun təkrarolunmaz yaradıcılığı təkcə Azərbaycan xalqının deyil, həm də bütün bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin sərvətidir.

Nizami yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı, onun poeziyasının XI-XII əsrlər Avropa yazıçılarının cəngavər-kurtuoz romanları ilə müqayisəli təhlilini aparan akademik Rüstəm Əliyev hesab edirdi ki, Nizami yaradıcılığının ideya səviyyəsi Avropa ədəbiyyatında yalnız XIX əsrdə əldə edilmişdir. Bu çərçivələri kulturoloji genişləndirərək görürük ki, Nizaminin yaradıcılıq irsi zaman və coğrafi sərhədlər xaricindədir.

Nizaminin gözəl əsərlərində biz “mədəniyyətin iki qanadına” malik mədəni insanın keyfiyyətlərini görürük. Bu, bir tərəfdən – məhəbbət, dostluq, zadəganlıq, cəsarət, namus, ədalət, ədəb, nəzakət, vətənpərvərlik, inam, digər tərəfdən – ağıl və təhsildir. Belə insanların formalaşmasının əsasını elm, tərbiyə və təhsil təşkil edir.

İnsanın dünyası “mənəvi mədəniyyətin iki qanadı” - intellektual və mənəvi sayəsində inkişaf edib, edir və edəcək. Mədəniyyət – birlik, yaxşılıq, inkişaf və rifahdır, cəhalət isə pislilik, yoxsulluq və zəiflikdir. Yaxşı, lakin intellektual cəhətdən geri qalmış insan – bu, əxlaqlı, lakin mədəni olmayan insandır.

Böyük humanist və mədəniyyət yaradıcısı Nizamiyə öz xalqına və bütün dünyaya bu tarixi qanunauyğunluğu aşkarlamaq və onun insan inkişafı üçün əhəmiyyətini açmaq müyəssər oldu. Bu gün isə sivilizasiya böhranı şəraitində tamamilə aydındır ki, intellektual və mənəvi mədəniyyətin ahəngdarlığını göstərən yalnız yüksək mənəvi mədəniyyət dünyanı böhran halından və destruktiv proseslərdən xilas edə bilər.

Bəşər mədəniyyətinin inkişafının qədim, orta əsrlər, yeni və müasir tarixinə, Şumer, Babil və Misir, Çin, Hindistan və Yaponiya, Yunanıstan və Roma, Müsəlman intibahı, Avropada İntibah və Maarifçilik dövrlərinin görkəmli mütəfəkkirlərinin yaradıcılığına baxmaq kifayətdir. Bütün zamanlarda və hər yerdə qanunauyğunluq görürük, istər ailə, cəmiyyət və dövlət, iqtisadiyyat və hüquq mədəniyyəti, insan və beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti olsun, buna uyğun mənəvi mədəniyyət insan həyatının saxlanması və yaxşılaşdırılması nəticələrini müəyyənləşdirir.

Yüksək mənəvi mədəniyyətin deqradasiyasına kömək edən əsas amillər birinin fəvqəl eqoizmi və digərinin cahilliyi olmuş və olaraq qalır. Bu destruktiv sosial halları dəf etmək üçün bütün dünyada yalnız mənəvi mədəniyyətin qabaqlayıcı inkişaf yolu ilə mümkündür. Bunun üçün uşaqların və gənclərin müasir elmin nailiyyətləri əsasında düzgün humanitar tərbiyəsi və təhsili, həmçinin, mütəxəssislərin və yaşlı nəslin əlavə kulturoloji təhsili və maarifləndirilməsi vacibdir.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”-sini oxuyaraq bu kulturoloji qanunauyğunluqları izləmək çətin deyil. Nizaminin yaradıcı həyat fəaliyyətinin möhtəşəm mənzərəsi XII yüzilliyin əvəzsiz Azərbaycan ziyalısının ağıl və ürəyinin işığı ilə ovsunlayır, o, təkcə orta əsrlər Azərbaycan İntibahının deyil, həm də Müsəlman mədəni İntibahının parlaq rəmzlərindən biri, öz dövrünün yüksək mədəniyyətli, layiqli insanının müqayisəsiz paradiqması olmuşdur, Avropada İntibah və Maarifçilik dövrünün bir çox görkəmli ideyalarını bir neçə yüz illiklər öncədən təxmin etmişdir.

Nizami – ilahi istedad, heyrətamiz incə ağıl və gərgin yaradıcı əmək nəticəsində əldə edilən ensiklopedik biliyə sahibdir. Öz bacarığı və yüksək mənəvi keyfiyyətləri, yorulmaz yaradıcı fəaliyyəti, özünü təkmilləşdirməsi və vətən-

pərvərliyi sayəsində böyük humanist XII əsrdə Azərbaycan cəmiyyətində həyatın mədəni bərkət və hikmətini yaradan və yayan dəyişməz mənbəyi oldu. Nizami Gəncəvinin gözəl əsərləri onun böyük bacarığı, sistemli təfəkkürü, geniş kulturoloji bilikləri, xalqa və məhsuldar əməyə məhəbbəti bir çox görkəmli alimlərin, mütəfəkkirlərin və şairlərin əsərlərinin müqayisəli təhlili və ümumiləşdirilməsi sayəsində yaranırdı. Bunlar Nizaminin mənəvi mədəniyyətinin yaradıcısı kimi, yeni biliklərin yaradıcısı kimi, özünütəkmilləşdirmə prosesində kainatın sirlərinə nüfuz edən kimi özünə qarşı yüksək tələbkarlığının nəticəsi idi. Onun düşüncəsi, mədəni dəyərləri, poemaları və bədii üslubu orta əsr müsəlman şərqinin bir çox mədəniyyət xadimləri üçün paradigma olmuşdur.

Nizami – insan ruhunun və xoşbəxtliyə səy göstərən şəxsiyyətin daxili aləminin inkişafı qanunlarının böyük bilicisidir. Onun əsərləri zaman xaricindədir, bunların mənəvi mədəniyyətin inkişafına və bütün dünyada yüksək mədəniyyətli insanların formalaşmasına təsirini qiymətləndirmək çətindir. Onun yüksək mənəviyyəti və intellektual mədəniyyətinin enerjisini əks etdirən Nizami sözünün sehri onun müasirlərini – nə şairi, nə alimi, nə hökmdarı, nə zadəganı, nə bürokratu, nə hərbcini, nə kəndlini biganə qoya bilməzdi. O, mədəniyyəti yaxşıya doğru dəyişərək və təkmilləşdirərək milyonlarla azərbaycanlının - ailələrin və gənclərin, yaşlı nəslin, qadınların və uşaqların ağına və ürəklərinə nüfuz edirdi. Onun şəxsiyyəti və nailiyyəti bu gün də bütün dünyada bir çox mütəfəkkirlərin, maarifçilərin və şairlərin yaradıcılıq ilhamının mənbəyidir.

Öz həyat təyinatını xalqın mənəvi mədəniyyətinin inkişafına xidmət etməkdə görün Nizami Gəncəvinin yaradıcı fəaliyyətinin sahə və forma seçiminin düzgünlüyü müasir dünyanın inkişafının qanunuyğunluqları və tendensiyaları ilə təsdiq edilir. Sivilizasiyanın inkişafının tarixi qanunauyğunluqlarının sistemli kulturoloji təhlili göstərir ki, dünyanın xilasını yüksək mənəvi mədəniyyətdədir, bununla daha çox cəmiyyətin, dövlətin və bütün bəşəriyyətin dəyərləri, inkişafının məqsədi və nailiyyətləri müəyyənləşdirilir. Müasir dövrün siyasi, sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərinin həllində mənəvi mədəniyyətin dəyişdirici rolunu qiymətləndirmək çətindir. İnsanın və onu əhatə edən aləmin keyfiyyətli transformasiyasının zəruri aləti olmaqla o, insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini – düşüncə və davranış mədəniyyətini, əmək və istehsal mədəniyyətini, ailə mədəniyyətini, özünütəkmilləşdirmə və idarəetmə mədəniyyətini əhatə edir. Burada insanların bacarığı və istedadı, onların biliyi və peşəkarlığı, əxlaqı və humanizmi, vətənpərvərliyi və insanı həmrəyliyi, həmçinin, iqtisadi məhsulda maddiləşən intellektual əməyin nəticələri öz təcəssümünü tapır.

Nizami təbiətə bütöv, canlı, qarşılıqlı asılı və bölünməz orqanizm kimi baxır, onun hər bir hissəsi öz funksiyasını yerinə yetirir. Bu orqanizmin həyat qabiliyyəti insanların mənəvi mədəniyyətindən, onların biliklərindən və mənəvi keyfiyyətlərindən, şüurundan, əxlaqından, cəmiyyət və gələcək nəsil qarşısında

kı məsuliyyətindən çox asılıdır. Təbiət kimi mədəniyyət də, insanın ağılı, ruhu və əməyi ilə yaranan “ikinci süni təbiət” kimi bütöv sosial sistemdir, burada insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələri qarşılıqlı təsirdədir, bunların hər biri öz strukturuna, funksiyasına, enerjisinə, hərəkət vektoruna, nəticələrinə və dəyişmə imkanlarına malikdir. Bu sistemin əsas hərəkətedici qüvvəsi və bərpa olunan strateji resursu – insandır. Bu həqiqəti anlamağı rəhbər tutaraq böyük Nizami XII əsr feodal mədəniyyətinin sosial şəraitində öz yaradıcılıq fəaliyyətini cəmiyyətin yüksək mənəvi və zehni mədəniyyətinin formalaşmasına, xalqın sosial tərəqqisinin əsası kimi baxdığı yüksək mədəniyyətli azərbaycanlıların inkişafına yönəlmişdir.

Nizami Gəncəvinin böyüklüyü, hər şeydən öncə, ondan ibarətdir ki, orta əsr şəraitində az təhsilli kütlələrə aydın olan şeir formasında o, xalqa bəşəriyyətin yaratdığı intellektual və mənəvi mədəniyyətin nailiyyətlərini təqdim edərək elm və mənəviyyatın, tarix və dinin həqiqətlərini çatdırırdı.

Tarixin bu dövründə kitabların əlyazmaları əssən saraylarda, məscidlərdə, Gəncə kitabxanasında, varlı feodalların kolleksiyalarında və az sayda mədrəsələrdə saxlanılırdı. Nadir halları çıxmaqla, məhdud sayına və yüksək qiymətinə görə onlar sadə savadsız xalq üçün əlçatmaz idi. Buna görə də orta əsrlərdə ona xas olan əhalinin azsavadlılığı və kitab çapının olmaması Nizamini yadda saxlamağa rahat olan şeir formasında yaratdığı əsərləri Azərbaycan cəmiyyətinin akkulturasıya və inkulturasıyasının əvəzsiz mənbəyi olaraq xidmət edirdilər. Onlar sadə insanlara öz mənəvi mədəniyyətini təkmilləşdirməyə, öz məqsədini başa düşməyə, həyatın mənasını dərk etməyə, öz həyat fəaliyyəti bacarığını və keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edirdilər.

Uca Tanrının nuruna və enerjisinə arxalanaraq Nizami öz yaradıcılığının məqsədini “insanların qarşısında aqlın dənələrini səpməkdə” görürdü. O öz poeziyasına “ilahi nəfəsin” verilməsini xahiş edirdi ki, onun poeziyası “çox mürəkkəb qifilləri açmağa xidmət etsin, ali mənaları açsın və insanlara səadət bəxş etsin”. Böyük mütəfəkkir Ulu Tanrıdan “ona Allaha layiq nitq bəxş etməyi, pis fikirlərdən və nalayiq işlərdən qorumağı, öz nuru ilə ruhunu işıqlandırmağı və xeyirxah işlərə xidmət göstərməsi üçün sözlərə kömək etməsini” xahiş edir.

Yüksək mədəniyyətli insanlara xas olan çoxlu gözəl keyfiyyətlərin təcəssüm edildiyi bu görkəmli şəxsiyyətin aqlının ölçülməz dərinliyini və qəlbinin xeyirxahlığını qiymətləndirmək üçün bu sözləri diqqətlə oxumaq kifayətdir. Nizami fikrinin mütərəqqiliyi elmi biliklərə və yaradıcılığa qarşısı alınmaz cəhdlə uzlaşır. Ədalət, vətənpərvərlik və öz xalqına xidmətlə yanaşı, biz ümumbəşəri dəyərlərə bağlılığını və bütün bəşəriyyətə məxsusluğunu, vahid sosial orqanizm kimi ümumi kökləri olan ağacı onda görürük. Buna görə Nizami Gəncəvi bizim qəlbimizdə təkcə Azərbaycanın vətəndaşı kimi deyil, həm də “dünyanın vətəndaşı” kimi yaşamışdır və yaşayır.

Nizami Gəncəvi mənəvi mədəniyyətə bilik, yaxşılıq, inkişaf və rifah kimi, cəhalətə isə pislik, yoxsulluq və zəiflik kimi baxır. Buna əsaslanaraq, xalqın mənəvi mədəniyyətinin mütərəqqi dəyişilməsi üçün öz maarifpərvər missiyasının vacibliyini yaxşı dərk edərək, o, Azərbaycan cəmiyyətində bilik və yaxşılıq, həqiqət və gözəllik, məhəbbət və dostluq, xeyirxahlıq və cəsarət dəyərlərinin təsdiqi naminə yaradırdı. Təbiət hadisələrinin, insan həyatındakı hadisələrin və bəşər tarixinin müşahidəsi və təhlili prosesində Nizamiyə qeyri-adi istedadı və müdrikliyi sayəsində ona qədər heç kəsin görmədiyini görmək və beləliklə, mədəniyyətin yeni biliklərini və faydalarını yaratmaq müvəffəq olurdu.

Böyük humanist kimi Nizami ardıcıl olaraq cəmiyyət üçün təhlükəli, dağdıçı xarakter daşıyan, yaxşılığa əks – antihumanizm və antimədəniyyət formaları kimi fəlsəfəçilik və pislilik qarşı çıxış edirdi. Fikir və sözün dahi ustadı bütün dünyada mənəvi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi insanın yaxşılıq vasitəsilə adamlara xidmət göstərməkdə yüksək məqsədini görürdü.

Nizaminin yüksək mənəvi missiyasının qiymətləndirilməsinə onun həmyerlisi, XIX əsr görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Mirzə Şəfi Vazehin dahiyənə sözləri kömək edir.

Müasir dünyada pisliliyin geniş yayılmış formaları - ədalətsizlik, paxıllıq, yalan, böhtan və zorakılıq kimi insan “keyfiyyətləridir”. Səbəb və nəticə kimi, bunlar insanların fəvqəleqoizm və cahillik, ikiüzlülük və biganəlik, alçaqlıq, satqınlıq və s. kimi xüsusiyyətləri və əməlləri ilə qarşılıqlı əlaqədardırlar. Belə “keyfiyyətlərə” malik insanları mədəni adlandırmaq olar? Çətin ki. Buna baxmayaraq, təhsillərinə görə belə adamlar sivil edilir, humanizmdən, insanlıqdan uzaq, öz fəvqəleqoizminin təsiri altında yaşayaraq onlar cəmiyyət üçün təhlükəli restrukturativ qüvvə olurlar. Nizami Şər üzərində Xeyrin qələbəsinə aparan yolu fəvqəleqoizm və cəhalətin dəf edilməsinin insan və cəmiyyətin yüksək mənəvi mədəniyyətinin hər yerdə inkişafı vasitəsilə aparılmasında görürdü. Buna əsaslanaraq, öz əsərlərində o, humanizm və bilik, vicdanlı əmək, ədalət, namus, qəhrəmanlıq, şərəf, inam, həqiqətə sadıqlıq və yaxşılıq idealları uğrunda mübarizə kimi mənəvi mədəniyyətin dəyərlərini elan edirdi.

Yüksək humanist mədəniyyətli insan kimi Nizami tək-cə özü üçün deyil, həm də hər şeydən öncə, öz həmvətənlilərinin mədəniyyətini intellektual fəda-kar əməklə yaranmış yeni biliklərlə daim zəngiləşdirərək öz xalqı üçün yaşayırdı. O, bəşəriyyətin mədəni arxetiplərini antik və orta əsrlərin dəyərlərini və müxtəlif dövrlərin və xalqların nailiyyətlərini diqqətlə öyrənirdi, onlardan Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin ən yaxşı forma və normalarının seçilməsi üçün yaradıcı surətdə istifadə edirdi.

Məlum olduğu kimi, varlıq çox vaxt şüuru müəyyənləşdirir. Bu, XII əsrin Şərq saray poeziyasında həyatın avtoritar şəraitini və feodal cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinin törətdiyi həddindən artıq tərif, reallığın təhrifi, yalan və qeyri-səmimilik kimi stereotiplərin olmasını izah edir. Bu stereotipləri və ənənələri

qınayaraq, Nizami öz ölməz əsərləri ilə cəmiyyətin mədəniyyətini yaxşıya doğru dəyişmək məqsədilə həqiqətə, yeni düşüncəyə və gerçəkliyin obyektiv təsvirinə gedən yolu davam edərək poeziyada antirealist sənətə etiraz etdi. Nizami poeziyası həyatı təsdiqləyən xarakter daşıyır. Feodal cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinə tənqidi yanaşaraq, o, hesab edirdi ki, özündə gözəllik hissi tərbiyə etməklə və “həyatı gözəl hədiyyə kimi” qiymətləndirməklə, əbədiliyi öz həyat fəaliyyətinin mədəniyyəti ilə, insanların rifahı naminə əmək və nailiyyətlərlə əldə etmək olar.

“Şahların həyatını” çəhrayı çalarlarla təsvir edən orta əsr az-çox tanınmış müsəlman saray şairlərindən və filosoflarından fərqli olaraq Nizami xalqın müxtəlif sosial kateqoriyalarının dəyərlərini, psixologiyasını, ənənələrini, həyat tərzini, mental xüsusiyyətlərini, inam və arzularını əks etdirən sadə azərbaycanlıların realist portretlərini yaradırdı. Bununla yanaşı o, öz bilikləri və mənəvi keyfiyyətlərlə fərqlənən yüksək mədəniyyətli insanların obrazını, qurucuların və qəhrəmanların həyatı obrazını formalaşdırırdı, onun həmvətənliləri ideal kimi bu obrazlara bərabər olmağa çalışırdılar.

Onun əsərlərinə, humanist dəyərlərinə və dünyagörüşünə görə Nizami sistemli kulturoloji təfəkkürə malik idi. Öz əsərlərini o, müxtəlif xalqların və dövrlərin alimlərinin, mütəfəkkirlərinin, filosoflarının və şairlərinin ən dəyərli əsərlərinin sistemli təhlili əsasında yaradırdı. Bu zaman “öz bilikləri ilə hamını nurlandıran” bütün dövrlərin görkəmli adamlarının obrazını təsvir edərək o, insan mədəniyyətinin inkişafı üçün yaradıcı fəaliyyətin və universal elmi biliklərin dəyərini açıqlayırdı.

Nizaminin ölməz əsərləri cəmiyyətin rifahına və insan xoşbəxtliyinə aparan yolları və yeni imkanları görməyə kömək edən dərin kulturoloji ideyalarla zəngindir. Bunlar cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin mədəniyyətinə və dövlətin idarə edilməsi mədəniyyətinə münasibətdə şairin vətəndaşlıq mövqeyini əks etdirir. O, tək-cə insanı əhatə edən təbiəti deyil, həm də insanın öz təbiətinin məğzini, şəxsiyyətin psixologiyasını, insani, sosial və beynəlxalq münasibətlərin mədəniyyətini təhlil edir ki, bunlardan da cəmiyyətin rifahı və insanın xoşbəxtliyi çox asılıdır.

Nizami öz poemalarında meritokratik mədəniyyətin, tərbiyə və idarəetmə sisteminin tərəfdarı kimi çıxış edir ki, bu konsepsiya da öz kökləri ilə həyatın konfutsi fəlsəfəsinə gedib çıxır. Azərbaycan cəmiyyətində sosial ahəngdarlıq və rifah əldə etmək məqsədilə Nizami insanları layiqli və saleh vətəndaşlar olmağa, vətənin rifahı naminə vicdanla işləməyə, hökmdarları isə öz təbəələrinin əməyini ədalətlə, layiqincə qiymətləndirməyə və mükafatlandırmağa çağırır. Ədalətin müdafiəsi naminə zorakılığa qarşı çıxış edərək Nizami Bəhram şah və İsgəndər kimi müdrik, xeyirxah və ədalətli hökmdarları öz əsərlərində vəsf edir. Humanizm mübarizi kimi o, şərin incə eyhamlar və ya açıq tənqidi ilə hökmdarları “maariflənmiş idarəçiliyə, xeyirxahlığa və insanpərvərliyə, ədalət

və mərhəmətə” çağırır, onları zorakılıqdan çəkindirir, bunun ardınca şərə görə mütləq qisasın gəlməsindən xəbərdar edir. Bununla da vətənpərvərlik və meritokratik mədəniyyət prinsiplərini rəhbər tutaraq o, həmvətənlərinə və hökmdarlara təkcə bilikləri qiymətləndirməyi deyil, həm də öz biliklərini inkişaf etdirmək yolu ilə təkmilləşməyi məsləhət görür.

Elmi biliyin ideallarını tərənnüm edərək Nizami öz oğlunu da elmlə məşğul olmağa çağırırdı ki, məhz bunun köməyi ilə insan şərəf və xoşbəxtlik əldə edə bilər.

Bununla belə, Nizami pozitiv üstünlük kimi ağıl və biliyə yalnız xeyirxahlıq, humanizm, insanın mənəvi keyfiyyətləri ilə ayrılmaz birlikdə baxır.

Nizaminin mənəvi mövqeyinin müdrikliyi aşkardır, belə ki, tarixin göstərdiyi kimi, şərə nə gücün hüququ, nə də hüququn gücü ilə qalib gəlmək mümkün deyil, yalnız insanın dəyərlərini, inamını, şüurunu və davranışını pozitiv dəyişən nurun gücü və yüksək mənəvi mədəniyyətin enerjisi ilə qalib gəlmək mümkündür. Dünyanın xilasını yüksək mənəvi mədəniyyətdədir, bununla cəmiyyətin, dövlətin və bütün bəşəriyyətin dəyərləri, inkişafının və nailiyyətinin məqsədləri müəyyənləşir. İnsanın və onu əhatə edən aləmin keyfiyyətli dəyişməsinin zəruri aləti olaraq, o özündə insanların qabiliyyətini və istedadını, onların bilik və professionalizmini, ədəb və humanizmini, vətənpərvərlik və insani həmrəyliyi, həmçinin, iqtisadi məhsulda maddiləşən intellektual əməyin nəticələrini təcəssüm etdirir.

Mədəniyyətin böyük yaradıcısı kimi Nizami Avropada İntibah və Yeni dövrün proseslərini bir qədər təxmin edən feodal mədəniyyətinin dəyərlərindən bilik və humanizm dəyərlərinə tədricən keçid üçün ilkin zəmin yaradaraq, Azərbaycan xalqının mədəni – genezində mühüm innovasiya rolu oynamışdır. Onun yaradıcı fəaliyyəti və ölməz əsərləri Azərbaycan xalqına və bütün bəşəriyyətə olan məhəbbətinin təzahürüdür. İnsana, onun daxili aləminə, həyat fəaliyyətinin dəyərləri, məqsədləri və texnologiyaları sisteminə nəzər salaraq o, öz müasirlərinin həyatda xoşbəxtlik əldə etmələri üçün əqli mədəniyyətlərinin və ruhi mədəniyyətlərinin inkişafına kömək etməyə çalışırdı.

Nizami xalqın mədəni-genezinin formalaşmasında və yüksək mədəni azərbaycanlıların inkişafında mühüm rolunu öz poemalarında fəxri yer tutan qadına ayırırdı. Orta əsrlər cəmiyyətinin inkişafının qanunauyğunluqlarını və tələbatını təhlil edərək Nizami ardıcıl olaraq Azərbaycan qadınlarının hüquqlarının genişləndirilməsinə dair çıxış edirdi, müdrik və nəcib qadınların hökumranlığını cəmiyyət üçün rifah hesab edirdi. O, çox gözəl başa düşürdü ki, hüquqsuz və savadsız qadın öz uşaqlarına layiqli həyat və həyat problemlərinin düzgün həlli üçün zəruri olan mədəni keyfiyyətlərə malik əsl şəxsiyyət kimi lazımı qədər tərbiyələndirə və savadlandırma bilməyəcək.

Beləliklə, Nizaminin əsərləri belə bir əminlik formalaşdırır ki, insan xoşbəxtliyinə təkcə göylərdə yox, yerdə də nail olmaq mümkündür, bunun üçün in-

san onu əhatə edən aləmə şüurlu və sevgi ilə yanaşmalıdır. Bunun əsas şərti cəmiyyətdə ədəbə və elmi biliklərə malik yüksək mədəniyyətli layiqli vətəndaşların tərbiyə edilməsidir. Özlərini və öz əməyini cəmiyyətin xidmətinə həsr edən bu insanlar hər bir ölkənin və bütün bəşəriyyətin əsas sərvətidir.

Nizaminin “Xostov və Şirin” poemasının “Giriş”indəki fikirlər öz mükəmməlliyi ilə adamı heyran edir, burada Nizami Yaradana müraciət edir.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri çox gözəl başa düşürdü ki, ailədəki düzgün tərbiyədən və cəmiyyətin dəyərləri sistemindən asılı olan insanın mənəvi mədəniyyəti obrazlı şəkildə quş formasında təsəvvür edilən mənəvi mədəniyyətin yalnız bir qanadıdır. Seçilmiş məqsədə uçmaq üçün quşun digər qanadını – mənəvi elm, təhsil və maarif olan intellektual mədəniyyəti də inkişaf etdirmək vacibdir. Mədəniyyətin yalnız iki qanadının balanslaşdırılmış hərəkəti onun cəmiyyətdə mütərəqqi yenidənqurma missiyasının müvəffəqiyyətini təmin edə bilər. Buna görə də onun əsərlərində biz təkcə yüksək mənəvi dəyərlərin tərbiyəsini deyil, həm də öz nümunəsində cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin inkişafı üçün zəruri olan, azərbaycanlıların intellektual mədəniyyətinin yüksəlməsinə kömək edən özünüsavadlandırmaya, elmin nailiyyətlərini öyrənməyə istək formalaşdırmaq cəhdini də görürük.

Nizami inanır ki, yüksək mənəvi mədəniyyət, yaradıcı əmək və xalqa xidmət insanın ilahi substansiyasının hissəciyinə çevrilməsinə kömək edir, onu əbədiyyə qovuşdurur.

Dünyanın yaranmasının inkişafı qanunlarını öyrənmək Nizami üçün məqsəd deyildi, bu, xalqı maarifləndirmək məqsədilə elmi biliklərin inkişafı və yayılması üçün zəruri mənbə idi. Onun yaradıcı əməyinin əsasında öz həmyerlilərinin intellektual və mənəvi mədəniyyətinin inkişafı yolu ilə xalqın mənəvi mədəniyyətinin mütərəqqi dəyişməsi üçün cavabdehliklə, milli mədəniyyətin formalarının və normalarının təkmilləşməsinə yönələn sosial transformasiyalarda tələbatları başa düşməklə şərtlənən motivasiya dururdu.

Bəlkə də Nizaminin ən böyük xidməti ondan ibarətdir ki, orta əsr cəmiyyətində insan xarakterinin ən yaxşı obrazlarını tərənnüm edərək, onun davranışının modellərini təklif edərək şair öz müasirlərinin şüurunda layiqli, yüksək mədəniyyətli şəxsiyyətin toplam portretini formalaşdırdı və onun keyfiyyətlərinin qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirdi. Artıq yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərlə, hər şeydən öncə, yüksək mənəviyyət və intellektual mədəniyyətlə yanaşı, həmçinin, bu – möhkəm iradə, insan həmrəyliyi, xalq və ölkənin gələcəyi qarşısında məsuliyyətdir. Beləliklə, ona xas olan müdriklik və vətənpərvərliklə, öz yaradıcılıq fəaliyyəti ilə Nizami bizim xalqın yüzilliklər irəli xarakter keyfiyyətlərini müəyyənləşdirən, özündə elmi bilikləri, milli ruhu və ümumbəşəri dəyərləri uzlaşdıran azərbaycanlıların mədəniyyətinin formalaşmasına kömək etdi. Bütövlükdə bu, ümumbəşəri xarakterə malik, bu gün də öz aktuallığını itirməmiş, yüksək mədəniyyətli şəxsiyyətin əsas indikatorlarıdır.

Nizami Gəncəvinin dünya mədəniyyəti qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də, yüksək mənəvi dəyərlər yayan öz humanist yaradıcılığı ilə o, müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı anlaşmasına, mənəvi yaxınlaşmasına və ahəngdarlığına kömək edirdi.

Nizaminin insan inkişafına humanist yanaşması və müdrik mənəvi mövqeyi bu gün də - birinin cahilliyi və digərlərinin fəvqəleqoizmi, mənəvi mədəniyyətim dəyərlərinin qiymətdən düşməsi, ikili standartların istifadəsi, insan hüquqlarının pozulması, zorakılığın müxtəlif formaları ilə müşayiət olunan sivilizasiya böhranı şəraitində olduqca aktualdır.

Yüksək mənəvi mədəniyyətin daşıyıcısı və yaradıcısı kimi Nizami Gəncəvi bu gün də aramızda yaşayır. O, tükənməz dəyərə malik Azərbaycan və dünya qeyri-maddi mədəniyyət abidələrinin ən görkəmli yaradıcılarından biri olaraq qalır. Onun əsərləri bu gün də Azərbaycan xalqının və bütün sülhsevər xalqların yeni-yeni nəsillərini Yer üzərində mənəvi mədəniyyətin, həqiqi məhəbbətin, xeyirxahlığın, ədalətin, layiqli həyatın və xoşbəxtliyin inkişafı naminə yaradıcılıq və əmək hünərlərinə ruhlandırır.

Dünya mədəniyyətində Nizaminin yaradıcılıq irsinin geniş öyrənilməsi və yayılması, onun dahiyənə ideyalarının, çağırışlarının və hikmətli sözlərinin praktiki istifadəsi qloballaşma şəraitində cəmiyyətin sabit, enklyüziv və təhlükəsiz inkişafı üçün zəruri keyfiyyətlərə malik yüksək mədəniyyətli insanların formalaşmasının mühüm şərtlərindən biridir. Bu, insani və beynəlxalq münasibətlərin mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi yollarının və metodlarının düzgün aparılmasına, həmçinin, bəşəriyyətin humanitar təhlükəsizliyini təmin edən bir çox aktual problemlərin həllinə imkanlar açır. Yüksək mənəvi mədəniyyətin dəyərləri əsasında müxtəlif ölkələrin gənclərinin daha dərin sosiallaşması vətəndaşları öz vətəninə, ailəsinə, dostlarına və sevdiyi insanlara sadıqlığını tərbiyələndirməyə, həmçinin, mədəniyyətlərin dialoqu, qarşılıqlı anlaşma, sülh və məhsuldar əməkdaşlıq üçün vacib olan beynəlxalq mədəniyyətin eyniyyəti və insani həmrəyliyin formalaşmasına kömək edəcək.

Nizaminin yaradıcılıq irsi kontekstində mənəvi mədəniyyətin inkişafının obyektiv-tarixi amillərinin təhlili göstərir ki, yüksək mədəniyyətli insanların formalaşmasını və inkişafını müəyyənləşdirən şərt ailə mədəniyyətindən, əmək kollektivinin mədəniyyətindən və cəmiyyətin öz mədəniyyətindən ibarət olan cəmiyyətin sosial mühitidir. Sosial mühit insanların xarakterinə və psixologiyasına, onların anadangəlmə mədəni keyfiyyətlərinə böyük təsir göstərir. Sosial mühitin təsiri altında insanın əldə etdiyi keyfiyyətlər vaxt ötdükcə onu bu və ya digər tərəfə dəyişərək mədəniyyətin genetik kodu səviyyəsinə keçir. Buna görə də, uşaq yaşlarında başlayaraq cəmiyyətdə intellektual və etik mədəniyyətin prioritet inkişafını təmin etmək vacibdir. Mədəniyyət haqqında elmin nailiyyətlərinə əsaslanaraq insanların keyfiyyətli kulturoloji təhsilini və maarifləndirilməsini təmin etmək lazımdır, cəmiyyətin insan kapitalının - siyasətçilərin,

məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin tərbiyəçilərinin, məktəb və ali məktəb müəllimlərinin, dövlət işçilərinin və jurnalistlərin, valideynlərin və uşaqların, gənclərin və yaşlı nəslin inkişafı bundan çox asılıdır.

Nizaminin yüksək mədəniyyətli şəxsiyyət kimi formalaşmasında təbii-coğrafi şərait, anadangəlmə mədəni keyfiyyətlər, ailədəki və Gəncə şəhərindəki əlverişli sosial mühit, mədəni mübadilə və tarixi şərait mühüm rol oynamışdır. Onun yaradıcılıq və maarifçilik fəaliyyətinin uğurlarına ilahi istedadı, universal bilikləri, xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi və mənəvi dayağı, hökmdarların yaxşı münasibəti çox kömək etmişdir. Mədəni və zadəgan ailədə anadan olan Nizami öz dövrü üçün əla sayılan “ədəb” fənləri kompleksində universal təhsil almışdır. Təhsil aldığı müddətdə o, təkcə poetikanı, şeir yazmağı və müsəlman hüququnu deyil, həm də tarix, coğrafiya, məntiq, hesab, cəbr, ali riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, tibb, kimya, mineralogiya və onun ensiklopetik biliklərinin formalaşmasına kömək edən öz dövrünün digər fənlərini də öyrənirdi. Öz üzərində daimi işi, məqsədyönlülüyü və iradəsi sayəsində Nizaminin dərin zəkası müxtəlif xalqların sərvəti olan antik və orta əsrlər elminin nailiyyətləri ilə zənginləşmişdir. Addım-addım təbiət və cəmiyyətin sirlərini dərk edərək o, XII əsrə qədər bəşəriyyətin yaratdığı universal kulturoloji biliklərin Azərbaycan xəzinəsi oldu.

Beləliklə, görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri daim təhsil və təkmilləşmə, zəngin Gəncə kitabxanasındakı Şərq və Qərb alimlərinin, filosoflarının və şairlərinin əsərlərini dərinlən öyrənməsi sayəsində ziyalı şəxsiyyət və müdrik kimi yetkinləşdi və formalaşdı. Onun inkişafında müdrik insanlarla – alimlərlə, yazıçılarla, şairlərlə və memarlarla ünsiyyət, həmçinin, vicdanlı yaradıcılıq əməyi, təbiət və cəmiyyətin inkişafı təcrübəsindən irəli gələn müdriklik dərsləri, bilik incilərini görmək və qavramaq qabiliyyəti böyük rol oynamışdır. Bununla belə, dünyanın yaranmasının inkişafı qanunlarının öyrənilməsi Nizami üçün məqsəd deyil, özünü təkmilləşdirmə və xalqı maarifləndirmə məqsədilə elmi biliklərin yayılması üçün zəruri mənbə idi.

Yüksək professionalizm və öz xalqı qarşısında məsuliyyət mədəniyyəti ilə yanaşı, Nizaminin nailiyyətlərində Müsəlman intibahı xüsusiyyətləri və sufilik ideyalarını yayılması ilə şərtlənən tərəqqipərvər kulturoloji transformasiyalar tələb edən tarixi şərait də az rol oynamamışdır. Nizami üçün yüksək şəhər mədəniyyəti olan Gəncədə yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə söhbətlər bilik və inkişafın mühüm mənbəyi idi. Bununla belə, müşahidələrin nəticələrini və təcrübənin təhlilini, elmi həqiqəti əks etdirən mənəvi mədəniyyətin inkişafının xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını Nizami tez-tez antik dövrün tanınmış alimlərinin və mütəfəkkirlərinin dilinə köçürürdü. Bu, bir tərəfdən, böyük antik müəlliflərin nailiyyətlərini öz müasirlərinin inkişafı üçün istifadə edərək onların irsini aktualaşdırmağa imkan verir, digər tərəfdən isə, bunların köməyi ilə öz müşahidələrinin, innovasiyalı ideyalarının, şüur və müdrik fikir

kəşflərinin kulturoloji ekspertizasını aparmağa şərait yaradırdı, beləliklə, orta əsr Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni inkişafı üçün zəruri olan yeni biliklər yarandı.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkirinin zəngin irsində yer alan insanın inkişafında mədəniyyətin aparıcı rolu haqqında Nizami Gəncəvinin həyat qabiliyyətli kulturoloji ideyalarının praktiki təcəssümünü bu gün müasir dünyada da görmək çətin deyil. Bunlar öz əksini bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində, insanların həyat fəaliyyətində, həmçinin, BMT və YUNESKO-nun fəaliyyətini əhatə edən dünya sivilizasiyasının kreativ gücü kimi mənəvi mədəniyyətin inkişafının beynəlxalq idarəetmə sahəsində tapırlar.

Belə ki, mədəniyyətin insan inkişafında müəyyən edici roluna əsasən 1986-cı ildən başlayaraq BMT və YUNESKO bəşəriyyətin sosial-mədəni inkişafına, insan və beynəlxalq münasibətlərin mədəniyyətinə həsr olunmuş bir sıra mühüm qərarlar qəbul etmişdir. 1982-ci ildə Meksikada Mədəniyyət sahəsində siyasət üzrə Ümumdünya konfransı keçirilmişdir (MONDIAKULT, Meksiko, 1982 il), 1988-1997-ci illərdə Mədəniyyətin inkişafının Ümumdünya onilliyi, 2001-2010-cu illərdə Sülh mədəniyyəti və planetin uşaqlarının marağında qeyri-zorakılığın Beynəlxalq onilliyi keçirilmişdir.

1988-1997-ci illərdə BMT və YUNESKO-nun dəstəyi ilə keçirilən Mədəniyyətin inkişafının ümumdünya onilliyi mədəniyyət və insan dəyərlərinə inkişafın əsası və başlıca meyarları kimi baxılmasının zəruriliyini aşkarladı. Bu, dünya xalqlarının diqqətini elm və təhsilin humanistləşdirilməsinə, insanın intellektual, etik və estetik inkişafının yüksəldilməsinə, elmi texniki və humanist, xalq və akademik mədəniyyətlər arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa yönəldi. Bunun ardınca 1998-ci ildə Stolholmda mədəniyyət sahəsində inkişaf məqsədilə siyasət üzrə hökumətlərarası konfrans keçirildi, bununla əlaqədar 1999-cu ildə Berqendə Mədəni siyasət üzrə beynəlxalq forum baş tutdu.

Müxtəlif dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla və müxtəlif ölkələrin mədəni elitaları ilə əməkdaşlıqda YUNESKO indiki dövrdə də bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin inkişafına, dünya birliyinin sabit inkişafı naminə mədəniyyətlərin yaxınlaşması və mədəni müxtəlifliyin saxlanılmasına yönəlmiş məhsuldar fəaliyyət göstərir.

Böyük Nizaminin hikmət xəzinəsindən çıxartdığımız həyat reallıqlarını və insan inkişafının qanunauyğunluqlarını bu gün də insanın həyat fəaliyyətinin mədəniyyətinin təkmilləşməsi və mədəniyyətin inkişafının idarə olunması sahəsində dövlət siyasəti proseslərində mütləq nəzərə almaq lazımdır. Buna əsaslanaraq cəmiyyətin insan kapitalının inkişafı və yüksək mədəniyyətli insanların formalaşması üçün zəruri olan beynəlxalq kulturoloji postulatları və mexanizmləri təklif edirik. Zənnimizcə, bu prinsiplər və texnologiyalar təkcə Azərbaycan Respublikasının milli maraqları nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də dünya sivilizasiyasının bütövlükdə təkmilləşməsi və humanistləşməsi üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Азаде Р. Лирическая емкость – стилевая особенность «Пятерицы» Низами. Низами Гянджеви. Алманах. Баку: ЭЛМ, 1991, кн. 2.
2. Кулизаде З. Теоретические проблемы истории культуры Востока и Низамиведение. Баку: ЭЛМ, 1987.
3. Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Сост., автор предисловия, редактор профессор Р.Алиев. Баку: Язычы, 1981.
4. Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Баку: ЭЛМ, 1980.

**Фуад Тейюб оглу Мамедов,
Рена Азер кызы Мамедова**

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Резюме: В данной статье творчество великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви анализируются с точки зрения культурологических приоритетов. Подчеркивается синтез интеллектуальной и нравственной культур в творчестве Низами, влияние на развитие духовной культуры современности, исторических закономерностей развития цивилизации.

Ключевые слова: Низами, культура, философия, поэзия, цивилизация, разум.

**Fuad Teyyub oghlu Mammadov,
Rena Azer gizi Mammadova**

CULTUROLOGICAL PORTRAIT OF NIZAMI GANJAVI

Summary: In this portrait the creation of the great Azerbaijan poet Nizami Ganjavi is analysed from the point of culturological priorities. There is underlined the synthesis of intellectual and moral cultures in the creation of Nizami, the influence on the development of contemporary spiritual culture and historical conformity of the development of civilization.

Key words: Nizami, culture, philosophy, poetry, civilization, reason.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.03.2023

**Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sədaqət Əliyeva**